

символом козацької честі та гідності, ознакою приналежності до лицарського стану.

5. *Культ коня*. У багатьох творах оспівується побратимство козака та коня. Кінь – не лише вірний товариш у бурхливому козацькому житті, а й істота, що може пророкувати смерть. Про це дуже добре свідчать народні легенди і перекази, зокрема, присвячені ушавленому народному улюбленцю, непереможному запорозькому отаману Іванові Сірку.

6. *Кобзарство*. Кобзарі – співці лицарсько-козацької звитяги – не тільки прославляли захисників Вітчизни, а й зберігали та передали нащадкам козацьке слово.

Важливу роль у народній прозі про козаччину відіграють лексико-синомімічні засоби (архаїзми, діалектизми, історизми), що передають дух тієї епохи. Певне місце посідають тут порівняння та інші тропи, що сприяють глибшому зображенню героїчних персонажів через зіставлення їх з іншими. Звертають на себе увагу й описові метафори, побудовані за принципом образно-психологічної ситуації, метаморфози, символи. Часто вживається в народній прозі гіпербола (гіперболізація сили, яка виявляється в тілобудові козака, його дій і

вчинків). Достовірність зображуваного заакцентовує епічна інтонація й відповідна жестикуляція, що спільно з вербальними засобами творить оригінальний художній світ фольклорної прози з козацької тематики.

Родинні принципи жили в козацькому середовищі до кінця XVIII віку. Запорозька Січ була немов однією великою родиною – побратимством українських козаків. Недаремно М. Костомаров убачав у Січі своєрідне військове чернече братство, головними засадами якого були: справжнє військове побратимство, аскетизм, релігійність, готовність до небезпеки [4, с. 19].

1. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874–1875; 2. Веселовский А. Историческая поэтика. – М., 1989; 3. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці. – К., 1970; 4. Костомаров Н. И. Казаки: Исторические монографии и исследования. – М., 1995; 5. Кулиш П. Украинские народные предания. Собрал П. Кулиш. – М., 1847. – Кн. I; 6. Мартинович П. Українські записи. – К., 1906; 7. Повість минулих літ. – К., 1982; 8. Чубинский П. Несколько народных исторических преданий. – К., 1873; 9. Яворницкий Д. И. Запорожье в останках старины и преданиях народа. – СПб., 1888; 10. Яворницкий Д. И. По следам запорожцев. – СПб., 1898.

Надійшла до редколегії 17.10.11

Н. Салтовська, канд. філол. наук

ВЕЛЕРИЗМ ЯК ЖАНР УКРАЇНСЬКОЇ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Простежено історію дослідження велеризмів в українській фольклористиці, запропоновано визначення жанру, розглянуто класифікації, з'ясовано місце велеризмів у системі паремійних жанрів українського фольклору.

The article is devoted to the history of research of velerizm in Ukrainian folklore, to the definition of the genre; the classification is considered, a place of velerizm in the system of genres of proverbs in Ukrainian folklore.

В українській усній народній творчості паремійні жанри займають важливе місце. У чому ж полягає ця важливість? На це питання паремією не відповіси. З позиції історії, паремії зберігають інформацію про усі види діяльності народу, з позиції теорії науки – вони додають українському фольклору цілісності, жанрової наповненості та різноманітності, з погляду психології – дають можливість народній фантазії влучно виражати суть досить складних явищ у житті народу. Над вивченням паремій працювали і працюють паралельно фольклористи, лінгвісти, літературознавці, історики, філософи, психологи та ін. Проте чимало питань досі залишається нез'ясованими. Причиною цього є насамперед складність і багатопроblemність самого жанру паремій, які завжди перебувають у розвитку, вбирають у себе елементи з інших жанрів фольклору, художньої літератури, публіцистики, творяться в живому народному мовленні [5, с. 5].

Українська пареміографія багата на жанрові різновиди. Один з них – велеризми – спробуємо детально розглянути в нашій розвідці. У сучасній фольклористиці термін "паремія" здебільшого вживається для визначення родового поняття жанру, а видові поняття позначаються термінами "прислів'я", "казка", "побажання", "вітання", "каламбур", "велеризм", "загадка" та ін. [5, с. 5] Таке визначення, або швидше, уточнення, подає відомий український пареміолог М. Пазяк, проте він не дефініціює видові поняття. Їх ми з легкістю знайдемо у будь-якому словнику-довіднику з фольклору, літературознавства, мовознавства, енциклопедіях – усі, крім велеризму. Цікавим залишається той факт, що самі тексти велеризмів широко представлені в різних збірниках українських паремій, починаючи з найдавніших, які належать до XVII – початку XVIII ст. (перший збірник українських народних прислів'їв і приказок Климентія Зиновієва) і до останнього – найавто-

ритетнішого в Україні пареміологічного видання у трьох томах за редакцією М. Пазяка).

Тому вважаємо за необхідне прослідкувати історію походження дефініції "велеризм" та з'ясувати жанрову приналежність досліджуваного фольклорного наративу. У жодному зі словників-довідників (тлумачний словник української мови, літературознавчі енциклопедії, енциклопедичні видання, словник-довідник "Українська фольклористика") такого визначення не знайдено. Українська пареміологія поки що не виробила чіткої позиції щодо цього жанру. У підручнику "Українська усна народна творчість" зазначено: "Залежно від змісту, форми, часу, місця і нагоди використання паремії поділяються на жанрові різновиди, що більшою чи меншою мірою відрізняються між собою", – серед цих жанрів наведено: вітання, побажання, тости, побажання-подяки, прощання, формули-побажання, прокльони, присяги, прикмети, народні порівняння, афоризми, каламбури, діалогічні каламбури чи стягнені анекдоти" [4, с. 541]. Власне, стягненими анекдотами називає велеризми і М. Пазяк у вище цитованій праці в розділі "Вітання. Побажання. Каламбури. Казкові вислови" [5, с. 169]. С. Росовецький вирізняє велеризми серед малої казкової прози: "...такі баєчки за структурою можуть бути діалогами та велеризмами з реплікою-коментарем оповідача або зі словами "від автора": "Казала цибуля до меду: "Медику, медику, яка я добра з тобою!" – "Та я й без тебе добрий!" – одказав мед цибулі"". Якщо в цьому діалозі текст між репліками має швидше службовий характер, у велеризмах він, як правило, вітлює суттєвіший компонент змісту: "Ходив рак сім років по воду та й прийшов додому, та став через поріг перелазити, розлив та й каже: "Отак чорт скору роботу бере!" [6, с. 312].

У збірнику "Пареміологічні дослідження" велеризми розглядаються дещо осібі від традиційних паремій, навіть стаття А. Бикової, присвячена детальному аналі-

зові цього жанру, винесена в окремий розділ під назвою "Паремії, близькі до прислів'їв", де вона визначає велеризми як "паремії, що складаються із висловлювання у формі прямої мови (спіч), мовця (спікер) і вказівки на умови чи обставини мовлення (ситуація), були відомі збирачам і дослідникам міні-клішованих текстів ще з тих часів, коли було виявлено інтерес до народної мудрості коротких форм – анекдоту, байки, притчі, максими, загадки, прислів'я, приказки, влучного слівця-вислову. Їх уміщували в найрізноманітніші розділи тематичних, алфавітних і структурних класифікацій" [2, с. 274].

Велеризми як мовне явище відомі ще з античних часів у мовних традиціях різних європейських країн. Існують відомості, що велеризми як жанр вперше були зафіксовані на континенті в 1572 р. (варіант у німецькій мові), у 1612 р. вжито італійський переклад. До середини XVIII ст. у велеризмах зазвичай застосовували власну назву, згодом стали використовувати перифрастичне означення того, хто говорить.

На нестандартність цього різновиду висловлювань вперше звернув увагу А. Тейлор, який, власне, і дав їм назву "велеризм" [2].

Поняття "велеризм" пов'язують також і з творчістю Ч. Діккенса, який у "Записках Півквіського клубу" використав велеризми як стилістичний прийом для характеристики одного з героїв твору – Самуела Веллера, котрий постійно вживав ці форми у мовленні. Частина таких висловлювань героя набула поширення після публікації. Саме тому, на думку російської дослідниці А.М.Бикової, варто поділяти велеризми на первинні (тобто фольклорні) та вторинні (літературні та розмовні, які продовжують з'являтися в наш час). На нашу думку, такий поділ не є логічним, оскільки розмовні велеризми чи, можливо, новотвори, це – народна творчість; а що, власне, робити з тими текстами, які побутують і зараз в усній традиції, а не лише зберігаються в писемних пам'ятках? Наприклад, сучасні тексти: "Гаряче!" – "Вітер під носом!", "Скоро пороти будеш?" – "Як тільки дошию" (із власного архіву – авт.), які активно побутують поряд із давніми: "Гаряче!" – "Студи, дураче, – під носом вітер" (1973), "Доню, коли будеш пороть?" – "Тоді, мамо, як ниточки дошию" (10435) [7]. (Усі тексти народних велеризмів у цій статті взято зі збірника "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (К., 1993). У кінці кожного тексту зазначений порядковий номер).

Очевидно, будь-який паремійний жанр варто розрізняти як фольклорний чи як літературний (авторський – допоки він не перейде у фольклорний), адже авторськими велеризмами, вітаннями, побажаннями, загадками, примовками, прикметами, каламбурами рясніють художні твори українських письменників, інтелектуальні та гумористичні телепрограми національного телебачення та радіо.

У російській пареміології вивченню велеризмів приділено більше уваги, проте монографічне дослідження на разі відсутнє. Але існує кілька розвідок: вже цитована праця А. Бикової "Семіотична структура велеризмів", принагідні зауваги Г. Пермякова, Є. Жигаріної, Ю. Щуріної. Послуговуючись досвідом російських науковців, здійснимо спробу дослідження українських велеризмів. Г. Пермяков велеризмами називає висловлювання, які складаються з однієї ремарки і однієї репліки персонажа. Ю. Щуріна визначає велеризм як висловлювання, обов'язковим складником якого як необхідні компоненти є стійкий вислів, ситуація, автор репліки, що цитується; при цьому зв'язки між ними носять специфічний характер невідповідності між значенням вислову і його застосуванням, якого воно набуває в контексті, наприклад: ""У кожного свой вкус!" – сказав фермер і поцілував

корову"" [9]. Отже, для велеризму обов'язковим, визначальним складником є наявність двох компонентів: висловлювання та ситуації, певна формула: ремарка + репліка. Наприклад: "Я думав, що тебе нема" – "Е, ледачого Бог не візьме!" (11850).

На думку Ю. Щуріної, висловлювання може бути представлене різними типами: 1) оказіональним висловлюванням, наприклад: "А що мати варила?" – "Борщ та полинь... от вам полинь, сама ти изгинь!" (276); 2) прислів'ям чи приказкою, наприклад: "Двісті!" – "Двісті та не в однім місті" (14154); 3) афоризмом; 4) побутовим трюїзмом; 5) цитатою з популярних пісень, естрадних номерів. У багатьох випадках ремарка є стійким висловом чи прислів'ям, тобто клішованим висловлюванням.

Дослідниця зазначає, що у структурі велеризму зв'язок між реплікою, ситуацією і мовцем настільки незвичний, що жоден із цих компонентів не може відкидатися, інакше зміст висловлювання буде незрозумілим; зокрема, ситуація містить у собі причину або умову застосування саме такої прямої мови і тому обмежує можливий ситуативний потенціал висловлювання [9]. На таких же структурних характеристиках велеризмів наголошує і А. Бикова: "У велеризмах ситуація не випускається внаслідок особливих, специфічних зв'язків між прямою мовою, мовцем і ситуацією, зв'язків настільки незвичайних і важливих, що вони не можуть бути адекватно відгадані з одного члена велеризму – з прямої мови. Тому велеризми можна охарактеризувати як паремії, які дозволяють носію мови виразити причинно-наслідкову оцінку крізь призму складних зв'язків між компонентами велереми (спікер+спіч+ситуація)" [2, с. 279].

У своєму дослідженні авторка подає ряд різноманітних комбінацій з різними компонентами велереми, у тому числі і з чотирьох частин, адже вважає, що "пряма мова може бути введена і без самої вказівки на акт мовлення взагалі". Наведемо ці комбінації: "1) спікер + інтродуктор (слово чи слова, що вводять мовлення) + спіч + ситуація; 2) спікер + інтродуктор + спіч, наприклад: "Прийшла свиня до коня та й каже: "Ось бо й я румаки!", – а кінь одказав: "И ніженьки коротенькі, и ушеньки клапотьки, и сама як свиня" (7935); 3) спікер + спіч + ситуація" [2, с. 283]. Отже, можемо стверджувати, що з чотирьох частин велеризму обов'язкова експлікація будь-яких двох, але за умови, що одним складником буде пряма мова (тобто спіч). Окрім наведених варіантів комбінацій, можливі ще й такі: 4) інтродуктор + спіч + ситуація, наприклад: "Літом старець каже: "На ката хата, нам и на дворі тепло!" (553); 5) інтродуктор + спіч, наприклад: "Казав циган: "Нум, діти, паску їсти: вже не буде світ – вже буде тьма" (593); 6) ситуація + спіч, наприклад: "Сидоре, Сидоре, до дари!", а Сидору й не дали" (7903). Кожна з наведених комбінацій підтверджує твердження про те, що велеризми є цілісним наративом, який складається з певних компонентів, причому жоден з цих компонентів (висловлювання + спіч (пряма мова) + ситуація) не може бути відкинтий, бо й зміст втрачається, і сам жанр як такий припиняє існування. Наприклад, значення діалогу: "А що це ти, бабо, робиш? Тепер піст". – "Подорожньому, шиночку, чоловікові не гріх!" – стає зрозумілим у поєднанні з частиною, що оприявнює ситуацію: "А вона виїшла на дорогу, та й плямка собі сальце" (11375). Тоді як у тексті: "Коли б знаття, де упаду, то б соломки підослав", – сенс зрозумілий і без оприявлення ситуації, яка описується далі: "То приказка, як Москаль летів з черешні: "Соломи, – каже, – соломи!", а як упав – ні, – каже, – не нада вже" (1144).

Хоча з іншими паремійними жанрами можливі ситуації, коли один жанр може розпадатися на окремі і не втрачати смислу або й набувати нового. Так, "деякі паремії, що складаються з двох частин, можуть розпадатися на дві окремі, що побутують паралельно. А іноді, під впливом якихось причин, до приказки додається новий вислів і виникає інший варіант, а то й нове прислів'я. Утворюється своєрідний ланцюг, у якому основна приказка ніби цементує допоміжні частини. Так, у Г. Ількевича знаходимо прислів'я: "Яке дерево, такий клин, який батько такий син", а в М. Закревського фіксується його частина – "Який батько, такий син". М. Номис поряд із вищенаведеним повним прислів'ям дає і його новий варіант: "Який батько, такий син, викрали з діжки сир" [5, с. 184].

Власне, паремійні жанри часто визначають як складні мовленнєві конструктори, чіткі межі між якими провести, почасти, дуже складно. На думку Е. Жигаріної, "однозначно визначити жанр паремії, розглядаючи лише її "початкову форму", не можна. При структурній чи семантичній видозміні текст здатен перейти в інший жанровий реєстр. Відтак поняття жанру – категорія комунікативна; так, навіть "омонімічні" паремії насправді можуть відповідати різним жанровим критеріям" [3, с. 12]. Попри всі застереження і перестороги щодо жанрового розмежування паремій є чітке визначення жанру за М. Бахтіним, який трактує мовленнєвий жанр як відносно стійкий у тематичному і стилістичному планах мовленнєвий твір. Характерними особливостями мовленнєвого жанру є ситуативна повторюваність, яка призводить до клішування конкретних мовленнєвих засобів: структурної інваріантності, смислового ядра [1]. Тому можемо стверджувати, що велеризм як мовленнєве явище може трактуватися як жанр паремій, адже має набір сталих характерних ознак, які є визначальними для паремій (лаконізм, влучність, конденсованість думки, відтворення в комунікативному акті певної ситуації, клішованість). "Малі жанри фольклору вплітаються у побутове усне мовлення, не виокремлюються від нього. Разом з тим, у певному сенсі, це вже тексти, що увійшли в традицію, це стереотипи мовленнєвої поведінки, фольклорні зерна, розсіпані в прозових текстах" [8, с. 333].

В українській пареміології велеризми представлені в усіх відомих на сьогодні структурних формах. Зауважимо, що за зразки тексти велеризмів взято лише з одного збірника паремій М. Номиса, який вперше видано 1864 р. У наступних розвідках ми спробуємо розглянути сучасні записи велеризмів, оскільки таке дослідження може бути цікавим і корисним для сучасної пареміології.

Наша розвідка була б не повною без висвітлення в ній семантичних особливостей велеризмів. Як і інші малі жанри фольклору, велеризми виконують важливу функцію – регулювання людської поведінки. Значна частина велеризмів спрямована на те, щоб у дотепній, ілюстративній (внаслідок своєї діалогічної будови) формі врегулювати поведінкові норми, нагадати традиційні правила співжиття в громаді (суспільстві), певні настанови чи табу, наприклад: "Поможи, Боже!" – "Роби, небоже, то й Бог допоможе!" (68); "А що це ти, бабо, робиш? Тепер піст". – "Подорожньому, шиночку, чоловікові не гріх!" – а вона вийшла на дорогу, та й плямка собі сальце" (11375).

Велеризми, як і більшість малих жанрових форм фольклору, відгукуються практично на всі аспекти життя народного. У жартівливій, почасти саркастичній формі вони висміюють вади характеру, поведінки, мора-

льне зубожіння. Наприклад: "А чом ви, хлопці, не орете?" – "Та, дядьку, свято". – "Яке свято?" – "Свято! Леміш та чересло знято" (190). "Идіть скоріше – ваших бьюты!" – "То не наші, то Ничипоренкові" (3010); "Де ви мого батька піймали" – "У коморі" – "Е, у коморі! Ви його у степ пустіть, та й піймайте!" (4360); "Хто се?" – "Невістка!" – "Та невістки дома нема!" – "Так плахта її дома!" (1120); "Як ти живеш?" – "Як та вдовиця: сама на печі, а ноги на полиці" (10723).

У значній за кількістю текстів групі велеризмів, які можемо віднести до тематичної групи "міжнародні стосунки", відображено взаємини українців з іншими етносами. Такі тексти мають характер висміювання чи засудження різних вад характеру та поведінкових, морально-етичних норм. Найчастіше об'єктами висміювання є "москалі", "жиди", "цигани", "ляхи", наприклад: "Тату, лізе чорт у хату!" – "Дарма, аби не москаль!" (809); "Цигане, якої ти віри?" – "А тобі якої треба?" (3016); "Куди ідеш, Жидку?" – "На войну!" – "Чого ж так рано?" – "Може, ще хоч одного уб'ю". – "А як тебе хто вб'є?" – "Хіба я ему що винен!" (4359). "Ляше, ти блудиш!" – "Єднаково іздити" (875).

Заслужують на увагу і велеризми, побудовані на своєрідній грі слів, на звукових особливостях тексту, які, власне, і є визначальними для цієї групи жанру, наприклад: "Де ти був?" – "Баньки дув, та надув та й тобі приніс" (12747); "Іж!" – "Я не іж – я так надувся!" (12263).

Велеризми у формі запитання-прохання в "начебто" жартівливій формі дають різкий відсік прохачу, наприклад: "Дай масла!" – "Ще корова не напасла" (12376); "Що варили?" – "Капусту та цибулю, а тобі дамо дулю!" (12147); "Дайте істи!" – "Нігде сісти!" (5507).

Українські народні велеризми – цікавий, оригінальний витвір народної фантазії, який потребує ще детального та всебічного дослідження. Поза нашою увагою залишилося ще багато важливих питань, як-от: класифікації велеризмів, окремі публікації, ритміко-інтонаційні особливості, зрештою не усі тематичні групи ми розглянули, не на всіх типах структурної побудови зупинилися.

Проте вважаємо, що проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що велеризми – це жанровий різновид творів усної народної творчості, що належить до фольклорного роду паремій, має складну структуру (щонайменше дві і більше частин), неодмінним елементом якої є пряма мова, а факультативним – опис ситуації, за якої вживається висловлювання. Семантичною особливістю велеризмів є їх комічний характер, що слугує для підсилення морального, викривального та виховного характеру висловлювання.

Паремійні різновиди – це універсальні мовні форми, що відображають увесь духовний потенціал нації і чекають на подальші ґрунтовні дослідження.

1. Бахтин М. Проблемы речевых жанров // Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979; 2. Быкова А. Семиотическая структура велеризмов // Пареміологіческие исследования: Сб. ст. – М., 1984; 3. Жигаріна Е. Современное бытование пословиц: вариативность и полифункциональность текстов. Автореф. дис...канд. филол. наук. – М., 2006; 4. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2005; 5. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984; 6. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні: Підручник. – К., 2008; 7. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К., 1993; 8. Чистов К. К вопросу о классификации жанров устной народной прозы. Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. – М., 1964; 9. Шурина Ю. Прецедентный текст в межкультурной коммуникации (на материале вторичных комических речевых жанров) // <http://libraru.krasu.ru>.